

УДК 343.125

К. Білецька,ад'юнкт кафедри кримінального процесу
Національної академії внутрішніх справ

ОСОБИСТА ПОРУКА ЯК ОБМЕЖЕННЯ ПРАВА НА СВОБОДУ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА З ФІЛОСОФСЬКОЇ ТОЧКИ ЗОРУ

Свобода є однією з найвищих цінностей людства та одночасно однією з його найбільших проблем, яка відображає суперечливі процеси розвитку громадянського суспільства. Саме з розвитком суспільства, держави та цивілізації в цілому зростає значимість свободи та проблема співвідношення свободи окремого громадянина з відповідальністю перед іншими людьми, а, відповідно, і місце та роль запобіжних заходів у правовому громадянському суспільстві.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі дослідження історичного розвитку правової держави та аналізу основних праць видатних мислителів в різні історичні періоди узагальнити саме поняття такої категорії, як «свобода» та визначити її значення під час обрання запобіжних заходів, зокрема особистої поруки.

Окремі аспекти особливості історичних етапів розвитку поняття «свобода» та запобіжних заходів розглядалися у працях таких науковців, як Б. Булатов, М. Духовський, А. Кистяківський, Ф. Леонтович, П. Люблінський, В. Микляшевський, В. Случевський, І. Фойницький та інших.

Сутністю права є свобода, але свобода не будь-яка, а певним чином визначена та забезпечена. Свобода — це притаманні людині властивості форм життя, що відображають її прагнення до самовираження, самореалізації, проте це не означає, що свобода є можливістю здійснення будь-яких діянь.

Як зазначав М. Бакунін, «Свобода однієї людини закінчується там, де по-

чинається свобода іншої людини» [1]. Це висловлювання означає, що користуючись правом на свободу вибору у своєму житті, ми не можемо обмежити свободу іншої людини. Порушивши права та свободи певної людини, необхідно понести відповідальність за свої дії та відчути негативні правові наслідки. Це видається цілком справедливим як до норм права, так і до норм моралі. На сьогодні така відповідальність закріплена на законодавчому рівні. Проте так було не завжди. Щоб зрозуміти, що ж таке «свобода», яке значення вона має у суспільстві та як співвідноситься з відповідальністю та, відповідно, обранням запобіжного заходу, зокрема особистого зобов'язання, нам необхідно звернутися до історії, першоджерел та праць вчених і філософів, які займалися цим питанням.

Так, проблема свободи, свободи волі, свободи вибору, свободи дій хвилювала людей, починаючи з моменту утворення суспільного устрою, суспільно-політичного ладу, продовжує хвилювати і сьогодні. Ця філософська категорія означає можливість вибору людиною форми своєї життєдіяльності, незалежно від зовнішніх обставин.

Історія розвитку філософської думки щодо свободи сягає у сиву давнину. Починаючи з античних часів, філософія права та її філософія загалом, розглядає проблему свободи та проблему обмеження свободи як проблему правової держави. Саме в Стародавній Греції з'явилися такі поняття, як «рівність людей», «політична свобода», «громадянські права». Так, наприклад,

Платон визначав свободу як владу над життям, незалежність у всьому, можливість жити по своєму, щедрість у використанні майна та володінні ним [2, с. 617].

Аристотель вважав, що однією з характерних ознак демократичного устрою є свобода. На його думку, друга засада демократії полягає у наданні можливості кожному жити за його бажанням [3, с. 167].

Цицерон у своїх працях зазначав, що тільки в такій державі, де влада народу найбільша, може існувати свобода; адже приємніше, ніж вона, не може бути нічого, і вона, якщо не є рівною для всіх, вже не є свободою [4, с. 67].

Таким чином, право античного періоду демонструє, що свобода людини залишається привілеєм лише деяких верств населення і не може належати загальності: рабство одних є умовою існування інших [5, с. 214].

Право античності продемонструвало, що соціальна цінність людини визначається тим, що вона народжується вільним громадянином і здобуває всі якості громадянина. Бути вільним означало користуватися привілеями громадянства, тобто брати участь у зборах, служити загальному благу. При цьому свобода громадянина означала його відповідальність, адже громадянин не лише може, але й зобов'язаний здійснювати свої права.

Так, покарання за певні злочини вільної людини було більш жорстким, ніж раба. Саме у філософсько-правовій думці античності віддзеркалювалось двоєдине бачення свободи: і в реальному житті, і в теоретичних трактатах авторів вона поставала, по-перше, як проблема громадянської свідомості, відповідальності індивіда за свої вчинки, і, по-друге, – як проблема створення соціально-політичних інституцій (зокрема правосуддя), які змогли б оборонити її від зазіхань тиранії [6].

Що ж до запобіжних заходів, то обов'язок забезпечення явки підозрюваного до судового органу покладался на позивача, а неявка підозрюваного не

впливала на розгляд справи; остання могла розглядатися заочно.

В той же час у Греції, яка тоді була республікою, свобода громадянина стояла на першому місці, і, якщо він обвинувачувався у вчиненні злочину, він не підлягав арешту, та до нього не застосовувалося віддання на поруки. Тільки в разі затримання на місці злочину щодо особливої категорії злочинців (шахраїв, крадіїв, розбійників) та іноземців могло застосовуватися обмеження свободи.

Давньоримські ж закони надавали кожному магістрату право затримати обвинуваченого, не звертаючи увагу на природу злочину та докази. Питання про віддання на поруки або звільнення вирішувалося також магістратом на його власний розсуд.

У епоху Середньовіччя головною формою осягнення дійсності стає теологія, у зв'язку з чим поняття свободи та відповідальності набуває іншого значення та трактується як божественне волевиявлення. Так, відповідно до вчень А. Августина, кожна людина являється рабом Божим, а значить, повинна жити по визначеним їм законам. Свобода бажань, вчинків можлива тільки в межах церковних догм, а порушення цих норм є гріхом [7].

Ф. Аквінський продовжив теорію А. Августина та піддав критиці побутове визначення вільного волевиявлення – «що хочу, те і роблю». Виступаючи проти твердження, якщо Бог має абсолютну вільність, то він здатний робити все, що завгодно, великий богослов заперечував розуміння свободи як невідпорядкованості зовнішньому впливу і необмеженості [6].

Засоби забезпечення розгляду судової справи в епоху середньовіччя приймалися тими органами общин та громадянами, які були зацікавлені в охороні порушеного права. Основних судів було три види: централізований (королівський) суд, феодальний суд та церковний суд. Сеньорський суд носив характер повного свавілля. У централізованих (королівських) судах з'являються професійні юристи, і поступово

судова влада відокремлюється від обвинувальної влади, проте сам процес стає інквізиційним та ґрунтується на письмових документах, які склалися у присутності секретаря та двох священиків, яким було доручено спостерігати, що свідчення записувалися вірно, незалежно від того, яким чином вони були здобуті. То ж не дивно, що запобіжними заходами в цей час є виселення з населеної землі, примусове оселення на іншій території, клятвена обіцянка припинити помсту, застава та порука [7].

В епоху Відродження головним в світобаченні стає людина, її природні потреби, тому світоглядна точка зору в цей час складалася з відкриття людини як найвищої цінності, самоцінності людської індивідуальності та гуманістичності спрямовування пізнання. На цьому терені зародилося розуміння «свободи» як безперешкодного відкриття здібностей людини без будь-яких обмежень. Людина визнавалася гідною, якщо вона була відповідальною та добросовісною. Саме філософія цього часу проголосила рівність усіх суб'єктів відповідальності та порушила питання про співвідношення свободи і відповідальності в суспільстві.

У розумінні людини мислителі Відродження піднялись до ідеї свободи як вирішального виміру людського існування. На відміну від античності, в якій людина почувалась часткою космосу чи полісу і повинна була жити співмірно з цілим, італійський філософ Дж. Мірандола проголошує, що людина повинна сама створити свою міру, що відображає погляди тієї епохи [8]. Пробуджена «духовна особа» Відродження втратила «природну» міру, а соціальної ще не набула. Це відкрило простір для яскравих проявів індивідуалізму в епоху Відродження.

У вченні про суспільство мислителі Відродження дійшли до ідеї зумовленості політичних подій матеріальними інтересами людей. Цю думку висловив і розвинув у своїх працях італійський мислитель Н. Макіавеллі. Він розгля-

дав політичні події, не беручи до уваги моральних критеріїв. В цю ж епоху англійський філософ Т. Мор і італієць Т. Кампанелла висунули перші соціальні утопії, які привабливо змальовували суспільство, побудоване на засадах соціальної рівності та спільної власності. Ці ідеї містили значний гуманістичний заряд, провіщали прихід принципів «братерства, рівності і свободи», під якими пізніше відбувалися буржуазні революції [9].

Найважливішою особливістю Відродження стала особиста відповідальність людини перед Богом, без посередництва церкви.

У філософії Нового часу єдиною думки щодо свободи та прав людини не існувало, проте неможливо заперечити, що більшість філософів того часу (Т. Гоббс, П. Гольбах, П. Лаплас) розглядали свободу як природний стан людини, а її незалежність у діях та виборі як шлях до соціальної рівності та справедливості. Свобода розглядалася як абсолютна цінність та як вихідна обставина всіх природних прав людини. Саме в цей період і почалося глобальне перетворення поняття «свободи» з морально-етичного у правове та політичне.

Т. Гоббс у своїй роботі «Про свободу та необхідність» зазначає, що всі людські вчинки ніколи повністю не зможуть регулюватися правом, а причиною цього є їх різноманітність, особливість та неповторність. Крім того, він вказує на дві крайнощі, порівнюючи свободу з водою. У першому випадку громадяни потерпають, якщо не роблять нічого без прямої вказівки закону, якщо ж останній дозволяє їм все – розбігаються у всі сторони: найбільша вільність, коли законом багато залишено на їх розсуд [10, с. 574-611].

Значний внесок у розвиток філософської думки про свободу та примус зробили І. Кант та Г. Гегель. Вони визначали, що людська свобода не може бути безмежною і має потребу в різних правових формах її реалізації. Суть природного призначення свободи полягає в тому, що свобода – не

просто деяке благо взагалі, не один лише простір для задоволення потреб життя, а простір активності, розгортання нових можливостей людини з метою самотворення всіма можливими засобами, в тому числі і за допомогою права. Тобто люди вільні в міру їхньої буттєвої рівності і рівні в міру їхньої свободи. Саме ж право за своєю суттю є формою, створеною людьми, що логічно та історично призначена бути інститутом, покликаним впорядковувати свободу, додавати їй визначеності та забезпечувати її. Так, у вченні Г. Гегеля, право визначається як свобода, а належний поділ влади у державі є гарантією свободи особистості, оскільки держава є не що інше як організація поняття свободи [6].

Що ж до марксистського розуміння свободи, то хоч марксизм і ставив перед собою благородні та світлі цілі, такі як подолання нерівності, де майно та ресурси держави будуть колективними, а люди будуть вільними та пануватимуть самі над собою, проте історичний досвід таки довів, якщо суб'єктом свободи буде не людина, а суспільство, то сама свобода стає утопією.

У своїх працях К. Маркс та Ф. Енгельс розуміли свободу як подолання всіх форм відчуження в буржуазному суспільстві, зокрема відчуження пролетаріату від власності. Тобто людська природа та свобода розглядалися як сукупність суспільних відносин, в яких індивідуальне виходить лише з соціального.

Питання свободи також досліджували такі науковці, як В. Соловйов, М. Бердяєв, Б. Кістяківський, І. Ільїн.

Зокрема, В. Соловйов, відводячи одне із центральних місць людині з її свободою, розвинув філософське вчення про єдність моралі та права. Філософ стверджував, що в основі людської природи лежить темна природна сила, зла в своєму виключному егоїзмі і божевільна в нестримному прагненні його здійснити. Він вважав, що в основу права покладена свобода як характерна риса особи, оскільки із здатності сво-

боди впливає вимога самостійності, тобто її визнання іншими, яка знаходить своє втілення в праві. А оскільки свобода прямо залежить від визнання такого ж права за іншими людьми, то, на думку В. Соловйова, право – це свобода, зумовлена рівністю.

У свою чергу, М. Бердяєв вважав, що свобода існує у трьох основних формах: ірраціональній, яка виражається через почуття, переживання; раціональній, яка пов'язана з розумом; трансцендентальній, яка виражає духовність особистості. Вчений трактував свободу, перш за все, як вільність духу, як незалежність людської особистості, як творчу силу. Разом з тим роль таких соціальних інститутів, як право і держава, М. Бердяєв визначав у захисті людської свободи від злої волі людей і всього суспільства, а завдання закону – у забезпеченні мінімуму свободи у гріховному людському житті.

І. Ільїн в своїх працях акцентував на тому, що звільнити себе – не означає стати незалежним від інших людей, але це дає змогу стати господарем своїх пристрастей. Він розглядав свободу в двох аспектах: зовнішня – свобода від недуховного і протидуховного тиску, від примусу та заборони, від грубої сили, погрози й переслідування, яка є лише умовою для «внутрішнього самозвільнення», сутністю якого є духовна свобода. Остання ж не є запереченням закону і авторитету. Значну увагу дослідник приділяв політичній свободі, яка набагато більша і за обсягом, і за відповідальністю, ніж зовнішня, бо дає людині права над іншими і в чужих справах, а не тільки над собою [11].

З вищевикладеного впливає, що в той час, як розвивалося суспільство, розвивалася і свобода та її сприйняття людьми. Свобода та відповідальність пройшли нелегкий шлях розвитку від свободи людей «вищого сорту» до свободи рівної та однакової для всіх. З часів античності і аж до наших днів ідея свободи була притаманною практично всім розвиненим філософським

системам. Тож, у певному розумінні, філософія – це вчення про свободу.

Дійсно, свобода – це одна з основних та найскладніших філософських категорій, яка є соціально-правовою цінністю, ідеалом, метою розвитку суспільства, зміст та сутність якої становлять права та свободи людини і громадянина. Свобода тлумачиться як основа загального блага, тому індивідуальна свобода обмежується відповідальністю, щоб забезпечити соціальну, правову свободу.

Аналіз історії та праць видатних людей різних часів та епох переконливо свідчить про те, що під час розвитку суспільства, цивілізації проблема співвідношення свободи особи та її відповідальності перед іншими людьми та державою і громадянським суспільством у цілому зростає. Тому не дивно, що в сучасному XXI столітті свобода закріплена не тільки на національному, а й на міжнародному рівнях.

Так, Загальна декларація прав людини, прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року, в ч. 2 ст. 29 передбачає, що при здійсненні своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом, виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги до прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві [12].

Конституція України також закріплює права, свободи та обов'язки людини і громадянина. Розділ II дає чітко зрозуміти, що, окрім прав та свобод, у кожної людини існують також обов'язки. Зокрема, залежно від сфери діяльності, розрізняють політичні, правові (юридичні), моральні обов'язки та відповідальність за їх невиконання, а залежно від суб'єкта – індивідуальні, групові, колективні тощо [13].

Хоч люди не в змозі змінити умови свого життя, однак вони мають певну свободу волі у виборі цілей і шляхів їх досягнення, оскільки в кожен момент

існує не одна, а кілька реальних можливостей для реалізації своїх бажань.

Свобода – це постійний вибір між добром і злом, між правдою й брехнею, моральністю та аморальністю. Тому, діючи згідно зі своєю волею, людина повинна поєднувати її з відповідальністю за свої вчинки і діяння. Адже часто людина не думає про те, які наслідки можуть випливати з її дій, і що наслідком таких дій стає шкода іншим людям.

Отже, межами свободи є інтереси іншої людини, соціальних груп і людства в цілому, а також і природи як основи існування суспільства. Для того, щоб свобода людей не обмежувалася та не порушувалася, держава має регулювати діяльність людини і громадянина. Таке регулювання відбувається за допомогою економічних, політичних, ідеологічних засобів, методів насилля і примусу з суворим дотриманням прав людини, визначених міжнародними та національними нормами.

Необхідність правового регулювання суспільних відносин між людьми обумовлена здатністю останніх відхилитися від зразків належної соціальної поведінки у суспільстві до шкідливих, небезпечних форм поведінки. Найбільш руйнівною і небезпечною формою неналежної поведінки є злочин.

Хоча злочин і є проявом найбільшого свавілля щодо іншої людини, проте, перш ніж притягнути порушника до відповідальності, необхідно встановити та повно та об'єктивно дослідити всі правопорушення з врахуванням особливостей виховання правопорушника, його життя і діяльності, міри визнання ним своєї провини, а також, можливо, його виправлення в майбутньому.

Під час проведення досудового слідства процесуально незалежна особа, яка проводить це слідство, може обмежити право порушника на певні свободи. Це робиться для того, щоб в майбутньому сам правопорушник вже не міг обмежити свободу інших людей, зокрема потерпілої сторони.

У Кримінальному процесуальному кодексі України існує декілька видів

запобіжних заходів щодо недопущення переховування від органів досудового розслідування чи суду; недопущення перешкоджанню кримінальному провадженню; вчиненню іншого кримінального правопорушення чи продовженні кримінального правопорушення, в якому підозрюється (обвинувачується) особа (ст. 177) [14, с. 94-95].

Особиста порука є одним з видів запобіжного заходу, не пов'язаного з ізоляцією особи від суспільства, та вважається одночасно спірним та найлюбяльшим видом запобіжних заходів. Так, одночасно людина ніби знаходиться на волі та, здавалося б, є необмеженою в своїх правах на пересування та вирішення тих чи інших питань, проте, відповідно до ст. 180 КПК України, особиста порука полягає у покладенні на підозрюваного обвинуваченого обов'язку виконувати доручені йому слідчим суддею зобов'язання, передбачені ст. 194 КПК України, контроль за виконання яких будуть здійснювати поручителі.

Ст. 194 КПК України передбачає ряд обмежень, що покладаються на людину, яка підозрюється (обвинувачується) у вчиненні кримінального правопорушення, наприклад, перебувати до визначеної службовою особою із встановленою періодичністю; не відлучатися із населеного пункту, в якому він зареєстрований, проживає чи перебуває, без дозволу слідчого, прокурора або суду; утримуватися від спілкування з будь-якою особою, визначеною слідчим суддею, судом; не відвідувати місця, визначені слідчим суддею або судом; пройти курс лікування від наркотичної або алкогольної залежності; докласти зусиль до пошуку роботи або до навчання; здати на зберігання до відповідних органів державної влади свій паспорт (паспорти) для виїзду за кордон, інші документи, що дають право на виїзд з України і в'їзд в Україну [14, с. 107-108].

Таким чином, КПК України покладає на підозрюваного величезну кількість обов'язків та зобов'язань, які

останній повинен виконувати. З точки зору права, моралі та справедливості, особа, яка порушила встановлені державою правила, недотримала поваги до прав та свобод іншої людини, вчинила каране діяння, повинна понести відповідне покарання, передбачене законодавством. Проте, таким чином, обмежуються вже права та свободи правопорушника, свобода дій та можливість реалізації бажань якого суттєво обмежуються. Але ж підозрюваний також є людиною та членом суспільства, свободи якого потрібно поважати, враховувати та оберігати. Чи не здається справедливим, що при обмеженні прав та свобод правопорушника, необхідно обмежити права та свободи потерпілого, щоб вони перебували у рівному становищі, як це передбачено принципами кримінального судочинства (ст. ст. 7, 10, 12 КПК України)? Гадаємо, що ні, оскільки підозрюваний має право на адвоката, який наділений правом збирати та подавати докази до органу досудового та судового слідства.

Крім того, не вирішеним остаточно є питання, кого саме визнавати підозрюваним.

Так, відповідно до ст. 207 КПК України, особа, яка затримана при вчиненні або замаху на вчинення кримінального правопорушення, або безпосередньо після вчинення кримінального правопорушення, чи під час безперервного переслідування особи, яка підозрюється у його вчиненні може визнаватися підозрюваним. Ст. 276 КПК України вказує, що повідомлення про підозру, а відповідно і визнання підозрюваним, здійснюється у випадках:

- 1) затримання особи на місці вчинення кримінального правопорушення чи безпосередньо після його вчинення;
- 2) обрання до особи одного з запобіжних заходів передбаченого КПК України;
- 3) наявності достатніх доказів для підозри особи у вчиненні кримінального правопорушення [14, с. 156].

Очевидно, що всього цього недостатньо для справедливого притягнення

особи до відповідальності і це не може служити обґрунтуванням того, що тільки винна особа буде притягнута до відповідальності. Зважаючи на те, що в ст. 7 КПК України свободи підозрюваного обмежуються певним чином, вони також достатньо закріплені на законодавчому рівні для справедливого розслідування та розгляду кримінального провадження. Але визначені вище питання все ще залишаються відкритими та потребують детального дослідження.

Свобода – це результат вільного волевиявлення людини. У кожен історичну епоху існує свій тип відносин між особистістю і суспільством. Міра свободи, яку визначають люди в кожен конкретну епоху, залежить від рівня розвитку економіки, від соціальних відносин і політичного ладу тієї чи іншої держави.

У свою чергу свобода забезпечується правом та відповідальністю. Відповідальність та свобода є нероздільними поняттями, оскільки відповідальність – це ціна свободи. Свобода неможлива без відповідальності й обов'язку людини перед світом, у якому вона існує.

Право, зокрема кримінальне та кримінально-процесуальне, є засобом регулювання свобод, цінностей та благ, які існують у суспільстві. У разі безперешкодного здійснення особою абсолютно всіх своїх намірів та бажань це стає свавіллям. Саме для дотримання свобод усіх членів суспільства, правової рівності людей, незалежно від статі, кольору шкіри, віросповідання, матеріального стану та займаного статусу, в державі існує механізм регулювання свобод, який передбачає рівність у свободі всіх людей, коли свобода одного сумісна зі свободою іншого та ніяким чином не обмежує її. У разі порушення свободи іншої людини винний повинен понести відповідальність.

Щоб правопорушник не уник відповідальності за вчинене діяння, в системі кримінального процесуального права існує система запобіжних заходів. Одним з запобіжних заходів,

який набирає популярності, є особиста порука, яка виникла, розвивалася і вдосконалювалася протягом не одного століття. Пройшовши довгий шлях становлення, особиста порука, тим не менше, не зазнала значних змін та й надалі продовжує бути інструментом, покликаним впорядковувати як особисту свободу підозрюваного, так і забезпечувати його явку до органів досудового та судового слідства задля об'єктивного, справедливого та незалежного провадження справи.

Ключові слова: особиста порука, поняття «свобода» з філософської точки зору, обмеження права на свободу людини та громадянина, співвідношення свободи та відповідальності за вчинене діяння.

У статті розкривається поняття «свободи» як однієї з найбільших цінностей людства, а також її обмеження у зв'язку із застосуванням запобіжного заходу у вигляді особистої поруки для безперешкодного провадження кримінального судочинства. Автором розглянуті та проаналізовані праці видатних мислителів різних часів та народів, які відображають світобачення певної епохи та її вплив на розвиток особистої поруки як запобіжного заходу у кримінальному процесі. Показане співвідношення обмеження свободи з відповідальністю за вчинене кримінально-каране діяння. Сформульоване сучасне розуміння поняття «свободи» та відображено її закріплення у нормативно-правових актах.

В статті розкривається поняття «свободи» как одной из самых больших ценностей человечества, а также ее ограничения в связи с применением меры пресечения в виде личного поручительства для беспрепятственного осуществления уголовного судопроизводства. Автор рассмотрены и проанализированы труды выдающихся мыслителей разных времен и народов, отражающих

мировоззрение определенной эпохи и ее влияние на развитие личного поручительства в качестве меры пресечения в уголовном процессе. Показано соотношение ограничения свободы с ответственностью за совершенное уголовно-наказуемое деяние. Сформулировано современное понимание понятия «свободы» и отражено ее закрепление в нормативно-правовых актах.

The article deals with the concept of «freedom» as one of the biggest values of humanity and its limitations in the application of preventive measures in the form of a personal guarantee for the smooth proceedings of criminal justice. The author reviewed and analyzed the works of eminent thinkers of different ages and nations, reflecting the outlook of a certain age and its impact on the development of personal responsibility, as a preventive measure in the criminal process. The correlation of restriction of freedom and responsibility for committed criminal offence is displayed. Contemporary understanding of the «freedom» definition is formulated and its consolidation in legal acts is displayed in the article.

Література

1. Бакунин М.А. Цитаты и афоризмы [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://citaty.info/man/mihail-aleksandrovich-bakunin>.
2. Платон. Законы / Платон ; пер. с древнегреч. ; общ. ред. А.Ф. Лосева, В.М. Асмуса, А.А. Тахо-Годи ; авт. ст. в примеч.

- А.Ф. Лосева ; примеч. А.А. Тахо-Годи. – М. : Мысль, 1999. – 832 с.
3. Аристотель. Политика / Аристотель ; пер. с давньогр. та передм. О. Кислюка. – 2-е вид. – К. : Основи, 2003. – 239 с.
4. Цицерон М.Т. О государстве. О законах. О старости. О дружбе. Об обязанностях. Речи. Письма / М.Т. Цицерон ; предисл. Е.И. Темнова. – М. : Мысль, 1999. – 782 с.
5. Данильян О.Г. Философия : учеб. пособие. / Данильян О.Г., Тараненко В.М. – Х. : Право, 2011 – 312 с.
6. Донченко О.П. Категорія свободи в історії філософії права [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://www.theorlaw.chnu.edu.ua/8-2.html>.
7. Энциклопедический словарь / И.А. Ефрон, Ф.А. Брокгауз. – СПб., 1898. – 828с.
8. Вільна енциклопедія «Вікіпедія» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://uk.wikipedia.org/wiki/Джованні_Піко_делла_Мірандола.
9. Лекції з філософії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ebk.net.ua/Book/synopsis/filosofiya/part1/008.htm>.
10. Гоббс Т.О. Свобода и необходимость / Т.О. Гоббс // Сочинения в 2 т. – М. : Мысль, 1989. – 622 с.
11. Вахнина Е.Г. Философия. Конспект лекцій [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://mitia13.narod.ru/obr/obr_005.html.
12. Загальна декларація прав людини [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zacon.rada.gov.ua/go/995_015.
13. Конституція України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
14. Кримінальний процесуальний кодекс України : станом на 1 березн. 2014 р. – К. : Паливода А.В., 2014. – 328с.